

СЫРТТАН ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН МААНИЛИК ЖЫЛЫШУУЛАРЫ

Макалада тилдеги сырттан кирген сөздөрдүн маани жактан өзөрүшү маселелери көтөрүлгөн. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши, тарышы жана жылышуулары кыргыз тилинин мисалында анализге алынат.

Тилдеги сырттан өздөштүрүлгөн сөздөр ал келип кирген тилдик чөйрөнүн, фонетикалык, грамматикалык өзгөчөлүгүнүн негизинде тыбыштык жактан гана башка турпатка ээ болбостон, эне тилдеги өзүнүн нукура маанисинен белгилүү бир деңгээлде өзгөрүүгө учурайт. Тагыраак айтканда, алардын берген маанилери кеңеет же тарыйт. Ал эми айрым учурларда дагы бир жаңы маанини туюндуруп калат, же болбосо түпкү маанисине өзөгү бириктирип турган дагы кандайдыр бир кошумча, туунду маанилерге ээ болот. Төмөндө алардын айрымдарына токтолуп көрөлү.

Орус тилиндеги эски администрациялык-аймактык бөлүнүштү билгизген **волость** деген сөз кыргыз тилине болуш болуп кирип, орус тилиндеги маанини билгизүү менен бирге, ошол «болушту башкаруучу мансап адамы» деген мааниге да ээ болгон. Ушул эле сыяктуу аталган тилден **уезд** деген сөз да кыргыз тилине **оёз//үйөз** түрүндө өтүп, жогоркудай эле семантикалык кеңейүүгө дуушар болгон. Анын тескерисинче, кыргыз тилиндеги **амиркен// амыркен** деген сөз орустун американский деген кең маанидеги сөзүнөн алынып, **амиркен маасы** деген сөз тизмегинде «лакталган булгаарыдан тигилген маасы» маанисинде гана колдонулуп, семантикалык жактан тарыган. **Болускей** дген сөз да орустун **польский (польское серебро)** деген сөзүнөн алынып, **болускей самоор** болуп, «дат баспаган ак металлдан жасалган самоор» маанисинде гана колдонулат [7: 159].

Мындай көрүнүш араб, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөргө да тиешелүү. Мисалы, араб тилинен кирген **арыз** өзүнүн дат, өтүнүч маанисинен тышкары да кыргыз тилинде ушундай эле мазмунда жазылган иш кагазынын аты катары да аталып, мааниси кениген.

Иран тилдеринен кирген **майдан** 1. аянт, талаа; 2. өтм. согуш талаасы, согуш болуп жаткан жер деген маанилеринен тышкары дагы кийинчерээк кандайдыр бир маданий чөйрө маанисине да ээ болгон: Массалык-маалымат майданы, маданий майдан [6: 206-207].

Кээ бир сөздөр жаңы мааниге ээ болгондугун көрөбүз. Орус тилиндеги **вокзал** XVIII кылымда англис тилинен поляк тили аркылуу кирген жана азыркы маанисине XIX кылымда гана ээ болгон. Алгачкы мааниси **vaux** – XVIII к. Лондонго жакын көңүл ачуучу жайдын ээсинин фамилиясы болчу, **hall** – зал. Бул сөздүн жаңы мааниге ээ болушу Россиядагы биринчи темир жол станциясы Царскосельскиде концерттик залдын ачылышы менен байланыштуу. Ал алгачкы убакта транспорттун бул түрүнөн корккон жүргүнчүлөрдү тартып турган. Кийинчерээк ал темир жол станциясынын имаратын атап калган [8: 68-69].

Ушул эле сыяктуу кыргыз тилине араб тилинен кирген мектеп да мааниси жагынан өзгөрүүлөргө учураган. Араб тилинде **мактаб** 1. мектеп (билим берүүчү мекеме); 2. жазуу столу; окуу үчүн бөлмө; 3. бөлүм; 4. бюро; 5. контора, мекеме маанилеринде [9: 146]. Кыргыз тилине өздөштүрүлгөндөн кийин кайсы бир маанилери колдонулбай, анын ордуна жаңы маанилери пайда болгон. **Мектеп** 1. Жаш жеткинчектерге билим жана тарбия берүү ишин жүргүзүүчү окуу-тарбия мекемеси. **Башталгыч мектеп. Орто мектеп.** 2. Белгилүү адистерди даярдап чыгуучу окуу жайы. **Трактористтердин мектеби. Музыкалык мектеп.**

3. Башынан өткөргөн окуя, тажрыйба. **Турмуш мектеби**. 4. Илимдин, искусствонун, адабияттын ж.б. коомдук аң-сезимдин бир формасындагы багыт, агым [6: 229-230].

Кыргыз тилиндеги **уюм** маанисиндеги мекеме деген араб сөзү да түпкү маанисинде башка түшүнүктү билдирет. Ал араб тилиндеги «макхама» - сот, трибунал деген түшүнүктү билдирсе [9: 146], кыргыз тилинде «белгилүү штаттагы кызматкерлери, администрациясы бар соода, айыл чарба ж.б. тармактарын башкарган уюм. **Мамлекеттик мекеме. Илимий мекеме**» [6: 229] деген башка мааниде колдонулат.

Бир тилден экинчи бир тилге өткөн сөздөрдүн маанилик жылышуулары анын оозеки өздөштүрүлүшүнөн болору байкалат. Анткени сөздөр оозеки өткөндө жазуу түрүндө өткөндөгүгө караганда өзүнүн тышкы турпатынан (тыбыштык түзүлүшүнөн) тартып, берген маанисине чейин белгилүү бир өзгөрүүгө дуушар болот. Бул, биринчи иретте, анын калың катмар тарабынан ар түрдүү кырдаалда, бири-бирине байланыштуу эмес жагдайларда жана ар түрдүү аймактарда өз алдынча өздөштүрүүгө байланыштуу. Түшүнүк жана аны атаган сөз адамдардын аң-сезимине ар кандай таасир этиши мүмкүн жана ушул нерсе сөздүн өзүнүн түпкү маанисинен башка мааниге өтүшүнө же башка мааниге ээ болушуна алып келет.

Ал эми жазуу аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөр тыбыштык өзгөрүүгө анчалык учурабайт. Кыргыз жазма адабий тили калыптанышы менен орус тили жана ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү орус орфографиясынын эрежелерине ылайык жазуу 1953-жылы бекитилген орфографияда кабыл алынган эле. Албетте, алгачкы жылдарда жаңы кирген сөздөрдү фонетикалык закондорго баш ийдирүү аракетин болгон. Бирок бул академик Б.М.Юнусалиев: «... попытка видоизменить фонетическое звучание всех новых заимствований в условиях огромнейшего прилива интернациональных и русских слов, количество которых уже насчитывается десятками тысяч, создали бы искусственное препятствие в развитии лексики и привели бы к невероятному хаосу в правописании и проношении, ибо одно и то же слово имело бы по несколько фонетических вариантов, напр., посылка произносится по диалектам и говорам: басылке, пасылке, басилке, баселке, паселке и т. д.; сумка: сомке; сөмкө, сумке, сүмке, сумка и т. д.; совхоз: сапкос, запкос, сапкос, сопкос, сопкос и т. д.» - деп белгилегендей (1959: 196), жазууда баш аламандыктарды жаратып, сабаттуулукту жоюуга тоскоол болмок.

Ошол эле мезгилде «ашыкча орфографиялаштыруу» тенденциясы да болгон. Жазуу эрежелеринин практикалык маселелерин чечкен тилчилердин арасында революцияга чейин оозеки келип кирип, фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган, жалпы эл тарабынан кабыл алынып, уңгу сөздүн мүнөздүү белгилерине ээ болгон **сот, ирет, чиркөө, каамыт, самоор** ж.б. сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүн кайра калыбына келтирүү аркеттери болгон [12: 196]. Бул жогорудагыдай сөздөрдөн жасалган бир канча сөздөрдү да өзгөртүүгө (**сот-сотто-соттош-соттуу; ирет-иретте-иреттүү** деген **сөздөрдүн ордуна суд-судда-суддаш-суддуу; ряд-рядда-ряддаш-ряддуу** болуп жазылышына), семантикасын жоготууга алып келмек да, эне тилибиздин ички закондору бузулууга учурамак. Тилекке каршы, мындай фонетикалык закондорду, тилибиздин тазалыгы, байлыгы, башка тилдерден айырмалап турган өзгөчөлүгү, ал гана эмес өмүрү ушундай фонетикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдөн көз каранды экендигин түшүнө бербеген тенденция бүгүнкү күндө да орун алып жатат. Алсак, диний түшүнүктөргө байланыштуу, бирок активдүү колдонулган **адал, арам, дуба** деген сыяктуу араб тилинен кирген сөздөрдү ошол тилдеги айтылышындай **халал, харам, дуа** деп колдонуу, ал гана эмес коомдук жайларда, тамак-аш азыктарында жазуу кеңири учурап жатат. Бул, албетте, сабатсыздыкка, баш аламандыкка, тилибиздин өзүнө гана таандык өзгөчөлүгүн бузууга алып келүүчү терс көрүнүштөрдөн. Анткени кыргыз тилинин уңгу төл

сөздөрүндө х тыбышы учурабайт, Ал эми жогорудагыдай араб, иран сөздөрү, революциядан мурда өздөштүрүлгөн орус сөздөрү жалпы эл тарабынан бирдей кабыл алынып, тез сиңип кеткен да сырткы тыбыштык турпатынан төл сөздөрдөн айырмаланбай калган. Ошонун натыйжасында активдүү сөздүк запастан уңгу сөз мүнөзүнө ээ болгон да, өзүнөн бир канчалаган сөздөр жасалып, тилибиздин баюусуна жагымдуу таасир тийгизген.

Орфографиялаштыруунун терс таасири адам аттарын жана фамилияларын, жер-суу аттарын жазууга да терс таасирин тийгизген. Маселен, Жусуп Абдрахманов, Болот Жунушалив, Болот Миңжылкиев, Жумаш Мамытов, Ысык-Көл, Жаңы-Жол, Жети-Өгүз деген антропонимдер жана топонимдер орус орфографиясынын негизинде бизге мүнөздүү болбогон тыбыштар алмаштырылып же кошулуп Юсуп Абдырахманов, Болот Юнусалиев, Булат Миңжылкиев, Джумаш Мамытов, Иссyk-Куль, Джаңы-Джол, Джеты-Огуз болуп жазылышы таңууланып келгени баарыбызга белгилүү. Мындай көрүнүштөр да тилибиздин мыйзамдарына баш ийбей, сөздөрдүн семантикасын бүдөмүктөтүүгө, оозеки жана жазуу кебинде одонолукка алып келген.

Түрдүү элдердин маданий-экономикалык байланыштарынын кеңейиши жана өсүшү менен тилдердин өз ара таасир этишүүсү да күчөп, интернационалдык сөздөрдүн пайда болушуна алып келет. Интернационалдык сөздөр бир элдин тилдик фактыларынан түзүлбөстөн, бир нече тилдердин сөздөрүнөн түзүлүп, бирок бардык тилдерге түшүнүктүү болот. Буга интернационалдык сөздөрдүн арасынан маанилүү орунду ээлеген илим жана техниканын түрдүү тармактарына тиешелүү терминдер күбө. Анткени коомдун өнүгүшү, эл аралык байланыштардын күчөшү менен ар башка элдин жетишкендиктери жана ийгиликтери жалпылык мүнөзгө өтөт.

Кыргыз тилине интернационалдык сөздөр, негизинен, орус тили аркылуу келип кирди жана жазууда аталган тилдин эрежелери сакталды.

Алсак, француз тилинен: **аллея, альбом, артист, балет, банк, бульвар, велосипед, винегрет, грипп, грамм, дирижёр, машина, пьеса, рапорт, ремонт, сорт, тираж ж.б.; латын тилинен: акт, архив, бокс, деканат, диктор, доцент, лекция, куратор, операция, оратор, пенсия, профессия, радио, репетиция, республика, сессия, фамилия, экзамен ж.б.; грек тилинен: анализ, биология, гимн, диета, драма, климат, поэма, поэзия, протокол, техникум, филолог, фонема, эпитет ж.б.; немец тилинен: абзац, бригадир, гарнитур, гастроль, курорт, лозунг, табель, университет ж.б.; англис тилинен: баскетбол, волейбол, доллар, жемпер, клуб, матч, митинг, рекорд, тренер, фильм ж.б.; итальян сөздөрү: аккорд, балерина, галантерея, косерватория, концерт, паста, опера, текст ж.б.; испан тилинен: контрабандист, танго, томат, силос ж.б.; голландия тилинен: трап, кран, вахтер, роль, ювелир ж.б.** сөздөр, андан тышкары жогорудагы интернационалдык сөзгө айланган араб сөздөрү келип кирген жана бүгүнкү күндө да колдонулуп жатат.

Белгилүү бир тилге түрдүү тилдерден кирген сөздөр өз ара синонимдик абалда да колдонулат, айрым учурда алардын бири жалпы эл тарабынан кабыл алынып, тегиз колдонулуп, экинчи бир өзүнө синоним болгон сөздү лексикондон сүрүп чыгарып салган учурлар да кездешет. Мисалы, орус тилине европа тилдеринен келип кирген **аэроплан** (франц. аерорplane, нем. аерорplan, гр. тилинен «аба» жана «ойготом» деген маанилеринен) **геликоптер** (грек тилиндеги «винт» жана «канат» деген маанилерден) [8: 59] сөздөр дал ушул кубулушка дуушар болгон. Булар жалпы элге сиңип кете албай, натыйжада орус тилинин өзүнүн **самолёт, вертолёт** деген сөздөрү ордуна активдүү колдонулуп кеткен. Аталган сөздөр кыргыз тилинде да 30-жылдарда колдонулуп келсе, кийинчерээк орус тилинен кирген варианты биротоло ордун басты.

Ошол сыяктуу эле иран тилдеринен кирген **пайдубал, сирке, мүдүр, мансап, мансапкор**; араб тилинен өздөштүрүлгөн **ымла, сынып, далис, ыңкылап** ж.б сөздөрдүн ордуна орус тили жана ал аркылуу башка тилдерден кирген: **фундамент, уксус, директор, карьера, карьерист, орфография, класс, веранда, революция** деген сөздөр алгач синоним катары тең катар колдонулуп, бара-бара дээрлик бардык чөйрөдө жалпы колдонулуп кетти. Кийинки мезгилде кыргыз тили мамлекеттик тил статусун алышы менен орус тили жана ал аркылуу кирген сөздөрдү араб, иран сөздөрүнө жана төл сөздөргө оодаруу аракеттери (**лекция - дарс, аудитория-дарскана, визит – сапар, светофор – жолчырак, аренда – ижара**) болуп жатат. Бул, албетте, жакшы көрүнүш. Анткени араб, иран тилдеринен сөздөр алда канча мурда өздөштүрүлгөн жана алар жалпы элдик лексикага терең сиңип, төл сөздөрдөн айырмаланбай бара жатат. Бирок ошентсе да, ар сөздү ар ким өз билгениндей которуу менен баш аламандык орун алууда, натыйжада, тилибизде мурда колдонулуп көрбөгөн, өөн учураган сөздөр (электр зымдары – чубалгы, подстанция – көмөк чордон, штраф - айыппул ж.б.) колдонулууда.

Сырттан кабыл алуулардын натыйжасында кыргыз тилинин сөздүк кору кеңейип, ошону менен бирге морфологиялык каражаттар менен алардан бир нечелеген сөздөрдүн жасалышынын эсебинен лексикабыз байып, төл сөздөр менен толукталып келет. Бул көрүнүштү өздөштүрүүлөрдүн жагымдуу таасири катары эсептейбиз. Бирок ошентсе да, чет сөздөрдү кабыл алуунун терс таасирини айтпай кетпесек болбойт. Алардын таасири менен мезгилдер аралыгында нукура, көөнө түрк сөздөрүн унутуп, колдонуудан чыгарып салдык. Айрым сөздөр улам кийинки муундарга түшүнүксүз болуп кала берүүдө. Азыр алардын маанисин, этимологиясын жакынкы жана алыскы тектеш тилдердин материалынан гана таап, изилдеп жүрүшөт. Бул боюнча К.Дыйканов Махмуд Кашгаринин атактуу «Түрк тилдер сөз жыйнагындагы» сөздөр менен сырттан кирген сөздөрдү салыштырат: «Араб, иран тилдеринен алынган сөздөрдүн таралышы жергиликтүү тилдеги көп сөздөрдү сүрүп чыкты, төл сөздөрдүн колдонулушу начарлатылды. Бул тилдердин сөздөрү көп таралган жерлерде төл сөздөрдүн көбү архаизмге өтө турган болду. Маселен, иран сөздөрүнүн таасиринде унутулуп, азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдү Махмуд Кашгаринин сөздүгүнөн көрүүгө болот. Салыштырып көргүлө сөзд. **балык** – ир. **шаар**, сөзд. **йаган** – ир. **пил**, сөзд. **кейлик** – ир. **маймыл**, сөзд. **соган** – ир. **пияз**, сөзд. **танук** – ир. **күбө**, сөзд. **сүңгү** – ир. **найза** ж.б.; сөзд. **аркыш** – ар. **кербен**, сөзд. **ажун** – ар. **аалам**, сөзд. **кут** – ар. **бакыт**, сөзд. **эге** – ар. **алла**, сөзд. **элкин** – ар. **мусапыр**, сөзд. **сү** – ар. **аскер**, сөзд. **йек** – ар. **ибилис**, сөзд. **көмүч** – ар. **казына**, сөзд. **сандувач** – ар. **булбул** ж.б. [3: 26] турган.

Келтирилген мисалдардагы сөздөрдү, чындыгында эле, оозеки жана жазууда колдонбогондугубуз сөздүк составдан булардан башка дагы канча деген төл сөздөрдү өз эркибиз менен чыгарып салууга себеп болду.

Сөзүбүздүн жыйынтыгында тилдеги сырттан өздөштүрүүлөр тилди алып жүрүүчү элдердин башка элдер менен ар түрдүү тарыхый-географиялык, саясий-экономикалык байланыштарынын негизинде ишке ашарын, алардын өздөштүрүлүшү тилибиздеги көөнө сөздөрдү унутууга алып келсе да, тилдин лексикалык курамын жаңы сөздөр жана сөз тизмектери, алардын негизинде ички тилдик каражаттар менен жасалган жаңы сөздөр менен байытуудагы жагымдуу таасирин белгилей кетмекчибиз.

Адабияттар:

1. Галкина-Федорук Е.М. Язык как общественное явление. – М., 1954, 21-22
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1977, 104-б/
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе: Мектеп, 1990.
4. Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Фрунзе, 1986.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Биринчи

бөлүк. – Б.: AVRASIA PRESS, 2011.

6. Кыргыз тилинин сөздүгү. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Экинчи бөлүк. – Б.: AVRASIA PRESS, 2011.

7. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. – Бишкек: ЖЭКА, 1999.

8. Микитич М.Д. Иноязычная лексика. – Ленинград: Просвещение, 1967.

9. Мочоев Дж. Арабизмы в кыргызском языке: Этимол. сл. -Бишкек: Айбек, 1998.

10. Орузбаева Б.О. О лексическом составе киргизского литературного языка//Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1970.

11. Юнусалиев Б.М. Заметки по истории киргизского языка. //Очерки грамматики и лексики киргизского языка. – Фрунзе, 1965, 10-13-бб.

12. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Фрунзе, 1959, 216-бет.